
PARLAMENT ÉS KORMÁNYZÁS

ILONSZKI GABRIELLA–
KATHLEEN MONTGOMERY

Több demokrácia, kevesebb képviselet?

*Választások, pártok, nők a magyarországi
politikában*

A negyedik demokratikus parlamenti választásokon is túl van az ország. Ez az írás csak az első három választás és azok párt-politikai környezete elemzésére vállalkozik. Bár sok minden megváltozott az első három és negyedik választás között – első-sorban is a többpárti pluralizmust egy két és fél pártrendszer váltotta fel –, témánk szempontjából szinte semmi változást nem jelentett a „nagy ugrás”. A nők képviseletével kapcsolatos választási és képviseleti folyamatok és eredmények ugyan-olyanok maradtak. Minden elégedettség nélkül állapíthatjuk meg, hogy az első három választást és annak pártpolitikai környezetét elemezve lényegében prognosztizálni lehetett a negyedik választás nőképviseleti kudarcát is. A következőket úgy ajánljuk az olvasó figyelmébe, mint analitikus írást a félmúltról, amely azonban továbbra is velünk van. A két nagy politikai erő, a baloldali elkötelezettségű és bizonyos területeken kvótával is kacérkodó párt (az MSZP) és a család -és gyermekbarát középjobb párt (a Fidesz) elsöprő választási főlénye nyomán 2002-ben is olyan alacsony szinten maradt a nők pártpolitikai és parlamenti jelenléte, hogy most az Interparlamentáris Unió statisztikájában a világranglista 76. helyén állunk a nők parlamenti képviselete szempontjából, Thaiföld és Ghána között.

Természetesen ismerjük az érvet: a képviselet tartalma nem szűkíthető le valamiféle formális számmisztikára. A számmisz-

tika azért sem jó önmagában (bár jelzésértéke van a számoknak), mert a tisztességes képviselő nem feltétlenül jelent arányos képviselőt. Az eltérő élethelyzetek eltérő lehetőségeket és preferenciákat hordoznak. Például a nők hosszabban el vannak foglalva a gyermeknevelés időszakában, mint a férfiak, és nem valószínű (nem várható el), hogy ebben az életszakaszban ugyanúgy bekapcsolódjanak a politikába. Ugyanígy nem lehet automatikusan egyenlőségjelet tenni a *deskriptív* és a *szubsztantív* képviselő közé, vagyis a képviselők jellemzői és a gyakorlati politikai tevékenysége és döntései közé. Mégis, a modern világban – és nem csupán Európában – a gyakorlatban és a társadalomtudományi elméletben egyre inkább elismert az a megállapítás, hogy a jelenlét ugyanúgy a képviselő része mint az ideológia vagy a pártprogram (Phillips, 1995). A nők érdekeit képviselhetik férfiak, mégis érdemes elgondolkozni azon, hogy a tartós alulképviselőnek mi áll a hátterében.

Reményeink szerint az írás bizonyítja majd, hogy a történet elsősorban nem formalításokról, számokról szól, hanem a politikai rendszer minőségét meghatározó mélyebb folyamatokról. Ennek realitását a nyugati szakirodalom nagyobb része kétségkívül elismeri. „...a probléma a hatalmat érinti... nem véletlen, hogy a nők a legtöbb demokráciában alulreprezentáltak. Valójában ezen politikai rendszereknek ez az egyik lényegi vonása, és a gazdasági és társadalmi területeken meglévő szélesebb hatalmi egyenlőtlenségeket tükrözi” (Judge, 1999: 37).

A nők politikai részvételének van egy szimbolikus és egy gyakorlati politikai tartalma. A szimbolikus rész jelentősége valószínűleg vitathatatlan (vitathatatlan annak a szimbolikájára, ha egy országban majdnem kizárólag férfiak viszik a közügyeket). Írásunk azt bizonyítja, hogy ez a szimbolika egyúttal nagyon is gyakorlati: intézményi megoldások, hatalmi és személyi választások állnak a hátterében.

A rendszerváltozás során olyan intézményrendszer alakul ki, amely általában nem fogékony a kisebbségi helyzetekre, érvekre, problémákra (Schmitter, 1998). Importáltuk a liberális demokráciák egyes intézményeit, anélkül, hogy a biztonsági hálót, és természetesen magát az erős és önvédelemre képes civil szférát és annak szervezeteit importálhattuk volna. Sokszor hallani, hogy a gazdasági és társadalmi feltételek változása meghozza majd a politikai kiegyenlítődéseket, organikusan megoldódnak a problémák, nem szabad a folyamatokat siettetni stb. Ez a vélemény azonban alábecsüli a hatalomban lévők döntéseinek belsőleg konstruált korlátait és inerciáját, azt, hogy a hatalomban lévők automatikusan figyelembe veszik a politikából kimaradók vagy/és kizártak érdekeit és értékeit. Ehhez felismerések, kényszerek, olykor válságok, intézményi ötletek és megoldások szükségesek. A következőkben az intézményi megoldá-

sok jelentőségére és egyes pártpolitikai szereplők viselkedésére hívjuk fel elsősorban a figyelmet.

„A politika az összes társadalmi és foglalkozási terület között az egyik leginkább maszkulin világ” (Lyn,1994:561). A megállapítás inkább közhelyes, mint eredeti, mégsem sikerült eddig kielégítő választ adni a miéltre. A válasszal nem csak az új demokráciákban, köztük Magyarországon vagyunk adósak, de a régi, stabil demokráciákban is. Úgy tűnik, nem is egy válasz van, hanem sok, hiszen több irányból, többféle megközelítés alapján érvelhetünk amellet, hogy általánosságban miért mások a nők és a férfiak politikai pozíciói, és ezen belül is miért tapasztalhatók jelentős különbségek az egyes országok között, a politika különböző szintjei között és a politika különböző területein. A témát mi is többféle szempontból vizsgáljuk a következő írásban. Elsősorban arra keresünk magyarázatot, hogy miért korlátozott a nők részvétele a magyarországi parlamenti politikában. Ennek során a politikai kultúra egyes vonásait, valamint a választási rendszer és a pártrendszer következményeit tekintjük át.

Az új demokráciákban és így Magyarországon is a hatalom maszkulinitásának pusztá felvetése, esetleg megkérdőjelezése nem legitimnek tekintett tárgya a politikai és közbeszédnek. Az úgynevezett nőkérdés néhány sztereotípiával elintéződik. Kutatásunk konkrétumai és következtetései hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a probléma relevanciáját, a politikai rendszer sajátosságával összefüggő lényegét és egyben megoldásának irányát is átláthassuk. Kutatásunk részben analitikus, részben konkrét statisztikai, választási és egyéb adatokon nyugszik, részben női politikusokkal készített interjúkat használ.¹

ÁLTALÁNOS HELYZETKÉP

A rendszerváltozás első szakaszában meglehetősen sok feltételezés – mondhatnánk illúzió – élt arról, hogy a demokrácia eljövetele miként fogja automatikusan megoldani a társadalomban lévő egyenlőtlenségeket, a képviselőt hogyan nyeri vissza eredeti értelmét (úgy is mint a delegációs és a felelősségi háló egysege) és mindennek során miként jut hozzá minden jelentős társadalmi csoport (így a nők is) megfelelő képviselőhöz. Hamarosan kiderült azonban, hogy nem ilyen egyszerű a helyzet. Részben a politikai demokrácia nem vezet automatikusan társadalmi demokráciához, sőt az átláthatóbbá vált döntéshozatali folyamatokból jobban kitűnik, mint korábban, hogy az egyes döntések más-más következménnyel járnak a különböző társadalmi csoportokra. Vagyis nem pusztán „filozófiai” értelmében, hanem a politikai rendszer minőségére vonatkozó értelmében és a közpolitikai döntések szempontjából is megváltozott a nő-

kérdés helye. Nem is szólva itt arról, hogy elképzelhetetlen az európai csatlakozás, ha nem igyekszünk legalább magyarázatot keresni arra, hogy még a posztkommunista országok sorában is miért kullog Magyarország oly hátul a nők politikai részvétele és képvisellete területén. Joggal mondhatjuk, hogy a változások és az utóbbi kérdésfeltevések most formálódnak a női politikusok körében is. Ahogy egy a rendszerváltás idején tevékeny és a mai napig aktív, bár kis pártban tevékenykedő szereplő fogalmazott: „Eleinte nagyon elleneztük, hogy valamiféle külön női napirendet vagy programot határozzunk meg, és nemzetközi fórumokon vagy nyugati párt-társainknak is azt mondogattuk, hogy ennek a kérdésnek nálunk nincs jelentősége, amikor segíteni akartak a feminista tevékenység kiépítésében”. Hasonlóképpen érdekes az 1998 és 2002 közötti parlamenti ciklusban a legmagasabb kormányzati pozícióban lévő politikusasszony véleménye: „Jelenleg úgy gondolkodom erről a kérdésről, ahogy az előzőekben elmondtam, de tudom, hogy ez nagyon fontos ügy, így állandóan foglalkoztat, és lehetséges, hogy később máshová fogom tenni a hangsúlyokat vagy éppenséggel az egész problémát fontosabbnak fogom tekinteni.” Egy változás, folyamat közben vagyunk tehát, de a változások iránya már most láthatóan nem mindenben kecsegtető politikai rendszerünk minősége és azon belül a társadalmi demokrácia szempontjából, ami szintén alkalmassá teszi a pillanatot arra, hogy az okokat igyekezzünk megkeresni.

Ugyanakkor nem gondoljuk, hogy a társadalmi demokrácia és a képvisellete problémája leszűkíthető a pusztán számszerű részvételi adatokra. El kell fogadnunk, hogy első megközelítésben éppen a demokratikus politikai berendezkedés „tüntette el” a nőket a politikai színpadról. A kommunista időszak kezdetben talán hitt, de aztán álságossá váló feltételezésével szemben, amely egyszerűen arányszámokkal, olykor kvótákkal ígerte garantálni a képvisellete és az érdekérvényesítést, az új rendszer az egyéni alkalmasságot és a szabad politikai piacot állította előtérbe. Elemzésünket tehát elsősorban nem az inspirálta, hogy miért van kevesebb nő a magyarországi politikában, hanem a magyarországi folyamat trendvonala és a posztkommunista országok körében is szerénynek tekinthető helyezésünk kíván magyarázatot. Például a nők parlamenti képvisellete a posztkommunista országokban (leszámítva a volt Szovjetunió köztársaságait – kivéve a Baltikumot) általában 15 százalék fölött van, persze vannak kivételek (például Románia 10,7 százalékkal). (1. táblázat)

Magyarország a nők parlamenti képviselétének tekintetében a vele általában együtt emlegetett közép-európai országcsoporthoz képest egyértelműen hátul kullog. Vagyis nem elégedhetünk meg azzal, hogy a politikai demokrácia áráként, mintegy természeti törvényként fogadjuk el a jelenlegi helyzetet, hanem az

1. sz. táblázat. Női parlamenti képviselőt Közép-Európában a rendszerváltástól a konszolidációig

Ország	Leg utolsó komm. választás	Az átmenet választása	1. dem. választás	2. dem. választás	3. dem. választás	4. dem. választás
Lengyelo. év/%	1985 20,2%	1989 13,5%	1991 9,6%	1993 13,0%	1997 13,0%	2001 20,2%
Magyaro. év/%	1985 21%	–	1990 7,3%	1994 11,1%	1998 8,3%	2002 9,2%
Cseh- szlovákia év/%	1986 29,4%	–	1990 10%	1992 8,3%	–	–
Cseh Közt. év/%	–	–	–	–	1996 15,0%	1998 15,0%
Szlovákia év/%	–	–	–	–	199 14,7%	1998 14%

Forrás: www.ipu.org

azon belüli lehetőségek sokféleségére is magyarázatot kell találni, annál is inkább, mert számos tanulmány bizonyítja, hogy a nők magasabb arányú részvétele a politikában megváltoztatja a politikai stílust, a politikai napirendet és a demokrácia minőségét (Norris, 1996). Hangsúlyozni szeretnénk azonban, nem gondoljuk, hogy a képviselőnek tükörként kellene funkcionálnia, vagy hogy a társadalmi csoportok automatikus tükrözése és a nők nagyobb száma önmagában vett érték. A képviselő tartalmának pontos értelmezése kétszáz éve kísérti a politikatudományt, de nem mondhatjuk, hogy tisztán látunk. A ki és a mit (képviselet), illetve a ki és a hogyan (képviselet) kapcsolatának feltárása máig eleven probléma, és csak konkrét elemzésekkel lehet bemutatni lényegét.

Anélkül, hogy teljességre törekednénk, itt kell utalni arra is, hogy sokáig a ki és a mit teljesen elválasztódott egymástól. (Itt most eltekintünk azokról az irányzatokról, amelyek mechanikusan igyekeztek a két dolgot összekapcsolni, de ezeknél a képviselőt – mint delegáció és felelősség – nem tartozott a politika működtetéséhez, hanem a centralizáció, személyi politizálás és az ideologikus célorientáltság alapján a felelősséget a távoli tör-

ténelembe tölték, illetve egy kreált társadalmi osztály, a proletariátus lábai elé helyezték.) A ki és a kit elválasztásának az volt az alapja, hogy értékeink és eszméink nem közvetlenül kapcsolódnak anyagi életünk tapasztalataihoz. Újabban azonban a feminista politikai irodalom ezzel a hagyományos eszmékre, ideákra épülő politika- és képviselő-felfogással szemben a jelenlét politikájának fontosságát hangsúlyozza, vagyis azt, hogy a politikából eddig részben vagy teljesen kiszoruló csoportok jelenléte és aktivitása nélkülözhetetlen tényleges képviselőtűkhöz (Phillips, 1995). Nem hagyható említés nélkül, hogy ezt a megközelítést mind a radikális feminizmus, mind a konzervatív politikai irányzatok oldaláról sok kritika éri. Az előbbieket elutasítják az „állami feminizmus” minden formáját, vagyis szerintük az intézményekben való részvétel, még inkább az állami rásegítő mechanizmusok elfogadása korrumpálja a feminizmus ügyét, az utóbbiak szerint pedig a nők távolmaradása a politikától a család és az emberiség érdekeit szolgálja.

Még nehezebb a ki és hogyan képvisel kérdésének összekapcsolása. Meglehetősen esetlegesek azok a kutatások, amelyek e kettő kapcsolatát a női politikus–férfi politikus dimenzióban igyekeztek megválaszolni, de az országközpontú (és nem összehasonlító) vizsgálatok minden esetlegességükkel is azt bizonyítják, hogy a nők másként vesznek részt a politikai döntésekben (Thomas, 1994; Broughton, 1999. Reingold, 1996.), mint a férfiak, más területeken, más preferenciákkal, más szempontok alapján tevékenykednek.

A nők politikai részvételének alacsony voltát a kulturális magyarázatot keresők a feministaellenes attitűdökkel indokolhatják, az institutionalisták a magyar vegyes választási rendszer többségi vonásait emelhetik ki, míg a politikai okokra koncentráló konzervatív és nemzeti erők sikeres megszerveződését hangsúlyozhatják, joggal kiemelve, hogy a nők politikai részvétele a szocialista-liberális koalíció idején volt a legmagasabb. Írásunkban ezeket a kérdéseket célozzuk meg. Úgy gondoljuk, hogy a nők politikai esélyei akkor jobbak, ha a nem jobboldali pártok sikeresen élnek a jelöltállításban a kiegyenlítés eszközeivel. Ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk, hogy a magyar választási rendszer bizonyos vonásai nem kedveznek ezeknek a kiegyenlítési mechanizmusoknak, ami a rendszer arányos vonásainak ismeretében legalábbis meglepő. Ezen kívül a politikai egyenlőséget célul kitűző mozgalmak, irányzatok alacsony szervezetségi szintje oda vezet, hogy a pártok még akkor sem élnek a nemek közti kiegyenlítés eszközével, hanem más prioritásokat helyeznek előtérbe, amikor ezt megtehetnék.

A KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG ELLENTMONDÁSAI

Amikor a magyarországi alacsony női részvétel okait keressük, nincs könnyű dolgunk. Egyszerű lenne a hagyományok közül a vallás szerepére hivatkozni, például azon általános tapasztalat alapján, hogy a szekularizáció és a protestáns befolyás kedvező a nők részvétele szempontjából. Ezzel jól lehet igazolni a csehországi folyamatokat. Ugyanakkor Magyarországon a New Democracies Barometer Survey szerint a válaszolók 66 százaléka mondta, hogy ritkán vagy soha nem jár templomba, és bár ez az arány Lengyelországban csak 16 százalék, mégis a lengyelországi női képviselési adatok lényegesen magasabbak a magyarországinál (lásd 1. táblázat). A vallási hagyományok és a női részvételi adatok között bonyolult a kapcsolat.

Nem lehet a választ elintézni a kommunista időszak emancipációs direktíváival szembeni visszahatásként sem, hiszen ez mindegyik országot hasonlóan érintené. Ennek ellenére érdekes, hogy bár eltérő hangsúlyokkal, a meginterjúvált női politikusok kivétel nélkül kitértek a kommunista időszak negatív hatásaira e tekintetben – részben pozitíve úgy, hogy milyen nehéz emiatt az örökség miatt a nőkérdés, a feminizmus, a kiegyenlítés, esetleg a pozitív diszkrimináció programjával vagy egyáltalán felvetésével előállni, részben negatíve úgy, hogy erőltettek voltak a múltban és lennének a jelenben is azok a törekvések, amelyek nem az egyéni boldogulás és rátermettség alapján és olykor a családi közösségi érdek ellenében igyekeztek, igyekeznének a nőket kimozdítani hagyományos szerepeikből. (Az álláspontoknak a politikai spektrumon való specifikálása szükségtelen.)

Ellentmondásosak a kádárizmus következményei is. A kádárizmus tágabb lehetőségeket adott az anyagi boldogulásra, mint a többi kommunista ország, és a második gazdaságban megnyíló lehetőségeket az adott körülmények között nem lebecsülendő családtámogatási rendszerrel egészítette ki. Így a nők a családon kívüli munkavállalás során egyre függőbbé váltak a szociális ellátó rendszerektől, ugyanakkor egyre több teher is hárult rájuk az otthoni munkamegosztásban a férfi családtagok második gazdaságban játszott növekvő szerepe miatt. A következmények tekintetében abban egyetértés mutatkozik, hogy ezek a körülmények egy atomizálódó társadalom, materiális és egyenlőségellenes politikai kultúra alapjait rakták le, de ez nem volt idegen a korábbi hagyományoktól sem. A nőkre háruló többszörös teher paradox módon egyben a polgári családmodellt is erősítette.

Ezzel együtt már a kádárizmus kinyitotta az anyagi gyarapodás lehetőségét a nők előtt is. A női karrierutak is változatosabbak lettek, és az átmenet évtizedére még inkább igaz, hogy a magyarországi „sikertörténet” a nők egy része számára is tá-

gabrá tártá az érvényesülés kapuit. Az üzlet vagy a tudomány világának sikeres női kevésbé dinamikus és nyitott közegben lehet, hogy a politikai padosorokat koptatná a jobb érvényesülésért. Ahogy – bár fordított logikával – az egyik interjúalany (immár a negyedik ciklusban parlamenti képviselő) megfogalmazta: „miért is törekednének a nők a politikába, amikor az élet más területein a tényleg rátermett és jól képzett, okos nő sokkal több mindent elérhet”.

Mindennek ellenére nem lehet a kádárizmust egyértelműen valamiféle antifeminista közhangulat megteremtésével vádolni, vagy azt mondani, hogy a magyar társadalom határozottan antifeminista lenne – abban az értelemben használva itt a kifejezést, hogy előítéletekkel közelítene a női politikusokhoz és a nők politikai szerepvállalásához. Nem állnak rendelkezésre módszeres közvélemény-kutatási adatok erről a témáról, idézünk ide mégis két ellentmondásos adatot. Az 1990-es első demokratikus választás előtt egy 1000 fős reprezentatív mintán vizsgálták a választók preferenciáit jövődi képviselőjüket illetően. A megkérdezettek 40 százaléka választotta, hogy férfi képviselőt szeretne, 3 százaléki női képviselőt látott volna szívesebben, és 57 százaléki számára a kérdés, illetve ez a megközelítés lényegtelen volt (Kurtán et al. 1991:581). Ezzel szemben viszont egy másik kutatás azt mutatta ki, hogy már az iskolás korosztály szükségtelennek vagy éppenséggel neveltségesnek látja a női politikai mozgalmait (Adamik, 1993).

A meginterjúvott nőpolitikusok kivétel nélkül vallották, hogy választóiktól és potenciális választóiktól semmiféle negatív hatás nem érte őket női mivoltuk miatt. Sőt egyes vélemények szerint inkább több bizalmat, közvetlenebb, jobb viszonyt takar kapcsolatuk. Igaz, azt is szinte egybehangzóan állították, hogy a női politikusnak jobban kell bizonyítania rátermettségét, és a „hibákat nehezebben bocsátják meg a nőknek”. Nem lenne itt értelmet felidézni azokat a politikai skandalumokat, amelyek között élünk, de a politikai és személyi konzekvenciákat messze gyorsabban és következetesebben vonják le abban az esetben, ha nő érintett az ügyben. Mondhatjuk, hogy e tekintetben nincsen különbség a közszféra és a magánszféra között: a magánéletben is általában több megbocsátás jár a férfiaknak.

Ugyanakkor, ha a választási adatokra tekintünk, egyáltalán nem mutatkozik diszkrimináció a nők rovására a választófülkében. A nők az esélyes jelölteknek körülbelül 9 százalékiat teszik ki², és a mandátumok 7–11 százalékiat szerzik meg (Tóka, 1995). Lehet, hogy a magyar választó antifeminista, de ez nem mutatkozik meg választói viselkedésében. Ennek ellenére az a hagyományos felfogás, hogy a nők nem tartoznak szervesen a politikához, elbátortalaníthatja a politikai pályával kacérkodó nők egy részét, és egyesek ezt tartják a posztkommunista időszak alacsony női részvételi képviseleti adatai legfőbb magyarázatá-

nak (Fodor, 1993). Mégis azt tapasztaljuk, hogy a képviselőjelöltek között fokozatosan növekszik a nők aránya: 1990-ben minden tizenkettedik, 1994-ben minden tizedik és 1998-ban már minden nyolcadik jelölt nő volt (lásd 2. táblázat).

2. sz. táblázat. A női jelöltek aránya a három választáson

Párt	1990	1994	1998
	Nők aránya százalékban		
Fidesz	12,3	7,9	9,1
MSZP	10,0	10,8	8,0
FKGP	7,0	8,8	12,2
SZDSZ	11,9	12,0	14,1
MIÉP	–	10,2	11,6
MDF	5,9	8,3	6,1
Munkáspárt	9,5	17,7	17,0
KDNP	6,4	9,1	19,9
MDNP	–	–	10,8
Új Szövetség	–	–	15,9
Együtt Magyarorszáért Unió	–	–	15,6
Nemzetiségi Fórum	–	–	8,9
Egyéb párt	7,6	9,0	16,9
Független	7,9	10,7	3,9
Összesen	8,5	10,0	12,5

Forrás: Sebestény, 1999

Úgy tűnik tehát, hogy az idő múlásával és a demokrácia konszolidálódásával a nők is reális és vonzó karrierútnak látják a politikát. Ezzel szemben relatíve egyre kevesebb nő jut mandátumhoz. Tehát a szűk keresztmetszetet keressük, amely szerintünk abban van, hogy a nagy pártok milyen arányban hajlandók a nőket valóban esélyes helyen indítani. Ebben viszont már nagy szerepe lehet az esetleges antifeminista politikai kulturális környezetnek és annak, hogy e tekintetben milyen nyomás nehezedik (vagy éppenséggel nem nehezedik) a pártokra. Joggal feltételezhetjük, hogy egy kompetitív választási környezetben a pártok akkor fognak nőket indítani, ha ettől több szavazatot remélnek.

1998-ban összességében 4255 jelölt indult, és közülük 2182 fő volt esélyes jelöltnek tekinthető. A férfiak 52,3 százaléka és a nők 45 százaléka tartozott ebbe a csoportba. A nők rosszabb pozíciójára rávilágít, ha csak a parlamenti pártokra vonatkozó adatokat nézzük. Itt az 1099 esélyes férfi jelölt és a 127 esélyes női jelölt – ami lényegében a pozícionáltság függvénye – még nagyobb diskrepanciát mutat. Az esélyes jelöltek sikermutatója

a férfiak esetében 32,2 százalék, a nők esetében 25,2 százalék volt, vagyis az esélyes jelöltek közül végül ilyen arányban szereztek mandátumot (lásd 3. táblázat).

3. sz. táblázat. A jelöltek jellemzői 1998-ban

	Férfiak		Nők	
	Fő	%	Fő	%
Az összes jelölt száma	3650	85,8%	605	14,2%
A matematikailag esélyes jelöltek száma	1910	87,5%	272	12,5%
A matematikailag esélyes jelöltek száma a 6 parlamenti párt esetében	1099	89,6%	127	10,4%

Forrás: KSH-adatközlés

Ennek kapcsán azonban fel kell hívni a figyelmet az „esélyes jelölt” fogalomra mint módszertani problémára, ami fontos tartalmi kérdéssé vált (lásd 2. lábjegyzetet). Látni fogjuk, hogy a pontosabb – vagy inkább részletesebb – adatok szerint ennél kevesebb volt a valóban esélyes szereplő női jelölt, tehát a választóknak alig vagy egyáltalán nincs szerepe a politikusok közti nemi alapú megkülönböztetésben.

1998-ban a hat parlamenti párt 127 nőt indított úgynevezett esélyes jelöltként, és a társadalmi közeg, úgy tűnik, ezzel elégedett volt. Magyarországon nincsen olyan nőmozgalom, amely kifejezetten a politikai egyenlőség növelésére törekedne akár a pártokra gyakorolt nyomással, akár a női jelentkezők támogatása révén. A helyi politizálás szintjén vannak ennek jelei, és ezek nem lebecsülhetők. A kistélepülések polgármestereinek képzése és a női polgármesterek közti kommunikáció elősegítése megfogalmazott cél. Az egyik női politikus interjúalanyunk megfogalmazása szerint „eleve a reménytelen helyzetben lévő falvak, kisközségek vezetése van női kézben... a nők könnyebben vállalkoznak és rávehetők a reménytelen helyzetek megoldására”.

Az ellentmondásos és a téma iránt nem fogékony politikai kulturális közeg, valamint egy jelentősebb egyenlőségorientált nőmozgalom hiánya felerősíti a kiválasztásban döntési helyzetet bíró pártszereplők felelősségét. Joggal mondhatjuk, hogy egyáltalán nem lehetnek biztosak abban, hogy a női jelöltek több szavazatot fognak hozni a pártnak. A pártszereplők kockázatvállalási kedvét ebből a szempontból meghatározzák a vá-

lasztási rendszer szabályaiban rejlő lehetőségek. Látni fogjuk, hogy ezek a lehetőségek úgyszintén ellentmondásosak.

A VÁLASZTÁSI RENDSZER

A választási rendszer hatása a nők politikai képviselőire alaposan feldolgozott téma, de a magyar eset tartogat néhány meglepetést. Az egyik fontos megállapítás, hogy az arányos listás rendszer általában előnyösebb a nők képviselete szempontjából, mint az egyéni körzetekre épülő többségi rendszer, mert (minden kisebbség számára) könnyebb egy jól pozicionált listás helyről mandátumhoz jutni, mint több (és valószínűleg férfi) jelölt között választási kampányt folytatni. Például a német Bundestagban az 1994-es választás után a listás mandátumok 26,2 százaléka, míg az egyéni körzeteknek csak 19,1 százaléka jutott nőknek, és az arány 1998-ban 38,7 százalék, illetve 22,3 százalék volt (Brezinski, 1999). A másik fontos megállapítás, hogy a nagyobb körzet előnyösebb a nők számára, vagyis minél több mandátumot ad egy körzet, annál jobbak a nők mandátumszerzési esélyei. Ezek a megállapítások természetesen szorosan kapcsolódnak a választási rendszerek arányossági vagy többségi jellemzőihez, de mint minden képviseleti kérdés, így a nők képviseletének problémája is felfogható arányossági problémaként. Számít tehát a választási rendszer. A listás rendszer, különösen akkor, ha egyéb szabályok is kiegészítik (például kvóták), és egyenlőséget hirdető kulturális örökség és politikai attitűdök támasztják alá, meglepően magas női képviseleti arányokat produkálhat, ahogy ezt a skandináv országok példáján láthatjuk.

Ugyanakkor a választási rendszer nem mindenható. Például ugyanabban az egyéni körzetekre épülő plurális választási rendszerben az angol Munkáspárt erőfeszítésének és különleges, nőket preferáló kiválasztási mechanizmusának köszönhetően a Munkáspárt választási győzelme után 1996-ben 120-ra, majd a legutóbbi választáson 118-ra emelkedett a női parlamenti képviselők száma, a korábbi évtizedek 20–30 fős létszámához képest. A pártszereplők értékei és választásai egyértelműen befolyásolták ezt az eredményt.

Nem teljesen direkt tehát a kapcsolat a választási rendszer és a nők képviseleti arányai között. Például az 1970-es évekig nem volt nagy eltérés az arányos, illetve a többségi választási rendszert működtető országok között a nők képviselete tekintetében (3 százalék, illetve 5 százalék volt arányuk). Azóta azonban az általános növekedés mellett a különbség az arány 12 százalék, illetve 25 százalék lett.

Az olvasók számára bizonytalannal ismert a hazai választási rendszer három pillére, a többségi elvre épülő egyéni körzet, a több-

mandátumos területi lista és az országos (kompenzációs) lista, amely a körzetekben és a listákon nem hasznosult maradék szavazatokat van hivatva összegyűjteni és mandátumokká konvertálni. A magyarországi vegyes választási rendszer nem törekszik a teljes arányosságra, és arányosító mechanizmusaival általában a második és harmadik legnagyobb pártot kompenzálja, mert ezek nyerik a legtöbb maradék szavazatot a területi listás szavazásnál.

Ahogy az előzőekben megállapítottuk, a nők képviseleti esélyei szempontjából az egyéni körzeteket tartják kedvezőtlenebbnek. A pártoknak itt olyan jelölteket kell állítaniuk, akik a legszélesebb választói csoportok számára vonzóak. Még az a párt sem engedheti meg magának a szavazatvesztés luxusát, amelyik egyébként nem reménykedhet egy adott körzeti mandátum elnyerésében, hiszen a töredékszavazatok a párt esetleges országos listás mandátumait gyarapíthatják. A rendszer listás eleme nyújthat igazán lehetőséget a nők rekrutációjára. Mivel a listák zártak (a választók nem fejezhetik ki preferenciáikat a nevek valamilyen módon történő átcsoportosításával vagy kihúzásával), lényegében a párt szereplők döntenek el, hogy ki kerül megnyerhető, mandátumszerző helyre. A körzet nagysága a regionális listákon 3-tól 28 mandátumig terjed, az országos listán eléri a 90 mandátumot. Minél nagyobb a körzet nagysága, annál több mandátumot nyerhet a párt, és ennek során élhet a mandátumok kiegyensúlyozásának lehetőségével. Értelemszerűen a kiegyensúlyozásra az országos lista nyújtja a legtöbb lehetőséget, vagyis elvileg az országos lista lehet a nők képviselite biztosításának és növelésének legfőbb terepe. A 4. táblázat ezt a feltevést igyekszik ellenőrizni.

A képviselők neme, a három periódus és a mandátum típusa jelenik meg a táblázatban. Látjuk, hogy 1990-ben a megválasztott nők kb. 21 százaléka került be egyéni körzetből, 29 százaléka területi listáról és pontosan 50 százaléka az országos listáról. Ha csak az 1990-es adatokat néznénk, joggal mondhatnánk – összhangban a nemzetközi szakirodalom megállapításaival –, hogy Magyarország sokkal több női politikust rekrutálhatna, ha áttérne az egyetlen országos listás, arányos rendszerre. A következő két választás adatai azonban megváltoztatják ezt a képet. Bár 1994-ben összességében a nők politikai képviselite 7,3 százalékról 11,1 százalékra nőtt, a növekedés nem az országos listáról származott. Megduplázódott a területi listáról és az egyéni körzetekből kikerülő női képviselők száma, az országos listáról kikerülőké viszont csökkent. Ez a tendencia folytatódott 1998-ban is. Közel ugyanannyi nő került be a parlamentbe egyéni körzetekből, mint listáról (12, illetve 13), de az országos listás mandátumok száma felére csökkent. A női és férfi rekrutációs utak összehasonlításával a tendencia még egyértelműbbé válik. 1990-ben még több mint kétszerese volt az országos listán meg-

4. sz. táblázat. A választási rendszer egyes elemeinek és a nők parlamenti képviselőitének összefüggése

Mandátum	1990					
	Férfi		Nő		Összes	
Egyéni körzet	170	96,6%	6	3,4%	176	45,7%
Területi lista	111	93,3%	8	6,7%	119	30,9%
Országos lista	76	84,4%	14	15,6%	90	23,4%
Összesen	358	92,7%	28	7,3%	385	100,0%
Kendall Tau-b 0,164	Szigifikancia = ,002					

Mandátum	1994					
	Férfi		Nő		Összes	
Egyéni körzet	161	91,5%	15	8,5%	176	45,6%
Területi lista	109	87,2%	16	12,8%	125	32,4%
Országos lista	73	85,9%	12	14,1%	85	22,0%
Összesen	343	88,9%	43	11,1%	386	100,0%
Kendall Tau-b 0,072	Szigifikancia = ,136					

Mandátum	1998					
	Férfi		Nő		Összes	
Egyéni körzet	163	93,1%	12	6,9%	175	45,5%
Területi lista	115	89,8%	13	10,2%	128	33,2%
Országos lista	75	91,5%	7	8,5%	82	21,3%
Összesen	353	91,7%	32	8,3%	385	100,0%
Kendall Tau-b 0,035	Szigifikancia = ,456					

választott nők aránya az országos listán megválasztott férfiak arányának. Ezzel szemben a férfiak majdnem kétszer nagyobb eséllyel nyerték mandátumukat körzetekből. 1998-ra viszont már nem volt nagyobb valószínűsége annak, hogy a nők az országos listáról nagyobb arányban kerüljenek be, mint férfi politikustársaik.

A következőkben tovább árnyaljuk és ellenőrizzük az első megközelítésünket oly módon, hogy a *mandátumtípust*, a *körzetnagyságot* és a *párt körzeti nagyságát* is figyelembe vesszük. A mandátumtípus egyrészt az egyéni körzetek, másrészt a pártlisták dimenziójában jelenik meg. Külön változóknak tekintjük a körzetnagyságot, azaz, hogy hány mandátum szerepezhető a listáról. Ezt is mindhárom periódusban minden egyes képviselőnél

jelöltük, illetve a nemmel való összefüggését megnézzük. Végül teljesen új elemként a párt körzetnagyságot is megvizsgáljuk. A pártkörzetnagyság (Matland, 1997) azt jelenti, hogy valamely listáról hány mandátumot sikerült a pártnak szereznie. Matland szerint nem csupán a listás rendszer, hanem a pártkörzetnagyság is meghatározza a nők mandátumszerzési esélyeit: a nagyobb körzeti pártnagyság növeli az esélyeket.³

A választási rendszer magyarzó jellege azért nem érvényesül a feltételezett irányban, mert a jelöltek kiegyenlítésének szándéka több okból is korlátozottabb, mint ahogy azt a szakirodalom hasonló esetekben feltételezi. Először is, a pártok a rendszer több dimenziójában indítják a jelölteket. A két vagy akár három mandátumtípusért indított jelöltek száma fokozatosan növekedett a három választás során, és a „kapuőrök” nem tudhatják biztosan, hogy melyik mandátum „jön be” a választás során. Ezen belül érdekes különbségeket láthatunk a férfi–nő indulási mintákat illetően. (Lásd 5. táblázat.)

5. sz. táblázat. A jelöltek indulási módja 1998-ban nemek szerinti megoszlásban

	Összesen		Férfi		Nő	
	Fő	%	Fő	%	Fő	%
Csak egyéni körzetben	132	6,0	124	6,5	8	2,9
Csak területi listán	292	13,4	243	12,7	49	18,0
Csak országos listán	118	5,4	103	5,4	15	5,5
Csak egyetlen formában	542	24,8	470	24,6	72	26,5
Egyéni körzet plusz területi lista	614	28,1	558	29,2	56	20,6
Egyéni körzet plusz országos lista	74	3,4	65	3,4	9	3,3
Területi lista plusz országos lista	159	7,3	134	7,0	25	9,2
Két formában	847	38,3	757	39,6	90	33,1
Három formában	793	36,3	683	35,8	110	40,4

Forrás: KSH-adatközlés

Arányaiban kevesebb nő indul csak egyéni körzetben, ami jelzi, hogy a kiválasztásban részt vevők ténylegesen tartanak a szavazatvesztéstől. Ugyanakkor arányaiban többen indulnak csak területi listán, itt viszont a pártok többsége esetében a pártnagyság (vagyis az előző táblázat változói szerint az a szám, ahány képviselőt be tudnak juttatni az adott területről a parlamentbe) nagyon kicsi, tehát ez a forma csak azoknál a pártok-

nál előnyös a nők számára, amelyek megfelelő regionális nyeresi lehetőséggel is rendelkeznek. Ha az elemzésből kivesszük az országos listát, nagyon kis eltéréseket találunk a párt nagyságok között. Budapest és néhány nagyobb megye kivételével a párt nagyság nagyon alacsony volt mindhárom 90-es évekbeli választáson.

A területi listák nagysága 3-tól 28-ig terjed. Ennek következtében a kisebb nagyságú területi listák de facto egyéni körzetekké váltak az egyes pártok számára. 1994-ben, amikor az MSZP elsőprő győzelmet aratott, csak három területi listán (Budapest, Pest és Borsod-Abaúj-Zemplén) voltak a párt nagyságok egynél nagyobbak (azaz a többi listás választókerület úgy viselkedett, mint egy egyéni választókerület). 1998-ban egyenletebben oszlott meg a szavazat az MSZP és a Fidesz–MPP között. Ekkor csak egyetlen regionális lista lett de facto egyéni körzet, de 13 listán a párt nagyság így sem haladta meg egyik párt esetében sem a kettőt. A három választás adatainak összegezésekor kiderül, hogy a pártok területi listáinak 70 százalékáról három vagy annál kevesebb mandátum került ki.

A választási rendszer feltételezett kiegyenlítő hatása azért sem érvényesült, mert eddig nagyon magas volt a választási bizonytalanság. A három választás során átlagosan több mint 80 százalék volt a pártok mandátumváltozása, nem meglepő tehát, hogy a rekrutációs stratégiában nagy szerepet kapnak az országos pártvezetőségek. Még a pártvezetés számára is alig vannak biztos helyek. Csak a nagy körzet nagyságú budapesti lista legfelső helyei biztosak – és azok is csak a nagy pártok számára. Ezeket a biztos helyeket az első három választáson soha nem foglalta el nő. Még ennél is fontosabb, hogy az 1998-ban a regionális listák esélyes helyeire (a regionális listák többségének felső helyére) összesen csak 45 (7,5 százalék) nőt állítottak, és ráadásul ezek felét esélytelenebb kisebb pártok. Amennyiben a pártnak csak a legelső jelöltje jut mandátumhoz – ahogy ez általában az első három választáson történt –, a nők egyértelműen hátrányos helyzetben vannak. Ahogy a 6. táblázat mutatja, a területi listás jelöltek gyakorlatilag az esélyes helyeknek megfelelően jutnak be a parlamentbe – amit a váratlanul nagy választási győzelem vagy választási kudarc árnyalhat.

Mint láttuk, a férfiak körében tehát többen vannak, akik csak egyéni körzeti mandátumért, a nők körében pedig többen vannak, akik csak területi listás mandátumért indulnak. A csak területi listán szereplő nőnek azonban nagyon rosszak a bekerülési esélyei a párt nagyságok alacsony szintjének ismeretében. Valójában minden attól függ, hogy a pártok hová helyezik a nőket a listákon. Nézzük meg, hogy ebből a szempontból mit várhatunk az egyes pártoktól és hogyan jellemezhetjük őket.

6. sz. táblázat. Nők képviselete a területi listákon 1994/1998 és a ténylegesen elnyert területi listás mandátumok száma

Párt	1994		
	Területi listás jó helyezés	Területi listán nyerő hely	Tényleges területi listán szerzett női mandátum
MSZP	7	4	7
SZDSZ	7	4	4
MDF	5	1	1
FKGP	3	1	1
KDNP	7	1	1
FIDESZ	5	1	1
MIÉP	–	–	–

Párt	1994		
	Területi listás jó helyezés	Területi listán nyerő hely	Tényleges területi listán szerzett női mandátum
MSZP	13	9	6
SZDSZ	10	1	2
MDF	7	1	0
FKGP	10	1	–
KDNP	18	0	–
FIDESZ	7	4	4
MIÉP	14	1	0

A PÁRTRENDSZER

Egyik magyarországi pártot sem nevezhetjük igazán nőpártinak. Egyes pártok alakulásának kezdetén, még a „mozgalmi szakaszban” – bár akkor is inkább a háttérben – a nők is szép számban jelen voltak, de a tényleges átmenet és a pártok intézményesülése férfi dominanciával zajlott. Az utóbbi tíz évben a parlamenti pártok közül csak egyetlennek volt – illetve jelenleg is van – női elnöke, és a nők a pártvezetőségekben is alulreprezentáltak. Az alelnökök, pártigazgatók között 10 százalék, az elnökségi tagok között 9 százalék volt a nők aránya a demokrácia első évtizedében. A Fidesz elnökségében valaha előforduló nők

mind még 1990 előtt vagy abban az évben voltak pozícióban. Ahogy az egyik interjúalany fogalmazott: „Egy nőt, de mindig csak egyet azért beválasztottak a vezetésbe. Szinte riválisok lettünk. Kettő már sok lett volna.” A nők gyakran olyankor jutnak pártvezetési pozícióhoz, ha a párt bajban van, népszerűsége csökken, esetleg elveszti esélyét, hogy parlamenti erő legyen.

Az eddigiekből is kitűnik, hogy a pártok viselkedése, jelölési stratégiája rendszerint akadályt jelent a női képviselők számának növekedése előtt. Természetesen „a pártok különböznek abban, hogy hány nőt jelölnek, hogy hová helyezik a nőket a pártlistákon, és hogy milyen arányban juttatnak női képviselőket a parlamentbe. A pártok az igazi kapuőrök a választott hivatali pozíciók tekintetében” (Caul, 1999:81). Ugyanő a pártvezetési szempontokat, a pártok ideológiai hovatartozását, a párton belüli női aktivitást és bizonyos formális szabályokat (például kvótát) jelöli meg olyan tényezőkként, amelyek meghatározzák a nők lehetőségeit a parlamentbe jutásban (Caul, 1999). Milyenek voltak a magyarországi parlamenti pártok ebből a szempontból az 1990-es években?

A rekrutációs számarányok vizsgálatánál már kiderült, hogy a nem esélyes pártok nagyobb arányban állítottak női jelölteket, mint a parlamenti pártok (lásd 2. és 3. táblázat). Ennek részben ideológiai okai is vannak, amennyiben egyes parlamenten kívüli pártok elkötelezettek a női egyenjogúság mellett – ezt az örökséget viszi például tovább a Munkáspárt, anélkül, hogy most itt ismét kommentálnánk a bevezetőben a mechanikus-formális képviselétről elmondottakat, ami a múlt gyakorlatát illeti. Ezen kívül a nem igazán esélyes pártokba kevésbé ajánlkoznak a férfi jelöltek. Jó példa erre a KDNP, amely összeomlása után, az 1998-as választásokon megháromszorozta női jelöltjeinek számát. Ahogy az egyik interjúalany fogalmazott: „akik a hatalmat akarták, elmentek a pártból, a férfiak elhagyták a süllyedő hajót és csak a nők maradtak. Egyszerűen csak a nők voltak hajlandóak elfogadni a kihívást az adott feltételek között”. Ez egyébként rávilágít a kis vagy esélytelen pártok nagyobb női jelölt-arányainak harmadik okára: a kis pártoknál kevesebb forog kockán. Nincsen biztosan elnyerni látszódnó hely, amiről belső vitákban kellene döntenie, nem kell aggódnia, hogy kik lesznek a parlamentben a párt vezetői stb. Vagyis megtehetik, hogy lazán kezelik a patronázs és procedurális szempontokat. A kisebb pártok esetében ezek a szempontok mind szerepet játszanak a nagyobb női jelöltarányok magyarázatában.

A jelentősebb, általában a parlamentbe bekerülő pártok esetében más szempontokat kell mérlegelni. Norris (1996) megállapítása szerint a jelöltállítás intézményesültsége és centralizációja a két legfontosabb dimenzió a női jelöltek szempontjából. Mivel a nők általában kevesebb informális erőforrással rendelkeznek a politikai pártokban, számukra kedvezőbb, ha világos

szabályok, jól körülírható procedúrák alapján történik a kiválasztás. Hozzátehetjük, hogy a politikai intézményeken belüli női és férfi pozíciókról, a beágyazottság, az erőforrások, az információk stb. eltérő jellegéről számos meggyőző írás született (Moore et al. 2000). Ez további megválaszolandó kérdésként jelenik meg a politikában belüli női és férfi világról Magyarországon is, aminek azonban a megválaszolása a jövő feladata. A másik szempont alapján a szakirodalom általában a nagyobb mértékű centralizációt szokta a női előnyt szolgáló tényezőként említeni azon az alapon, hogy a pártvezetések általában tudatosabban és nagyobb nyomást tudnak gyakorolni a női jelöltek állítására, mint ami a sokféle egyéb szempontot mérlegelő helyi párt-szervezetekben megfigyelhető. A magyarországi eset elemzése ebből a szempontból – legalábbis a 90-es évek választásainak alapján – módosítja ezt a keretet: egyrészt az esélyes jelölt szám alkalmazása az összes jelölt szám helyett, másrészt a pártok ideológiai és politikai jellemzői megtörik a modell egységét.

Máshol már megkíséreltük ezt a modellt a magyarországi pártok jelöltállítási procedúráinak általános jellemzésére alkalmazni (Ilonszki, 1999). Az 1. ábra már egy viszonylag stabil állapotot tükröz az 1990-es évek közepéről, második feléről, hiszen az első időszakban az új pártok egyike sem alkalmazott világosan körvonalazott intézményesített procedúrákat. Az első választáson a két véglet valahol az MSZP és az SZDSZ között húzódott. Az előbbiben gyakorlatilag a párt csúcsán álló 2–3 személy állította össze a jelöltlistákat nem teljesen világos szempontok alapján, az utóbbiban pedig az „aki előbb jön, az lesz-e a jelölt” elve érvényesült.

Ha pusztán a centralizáltság dimenzióját vennénk figyelembe, az ábra alsó részében található pártoknak kellett volna arányosan a legtöbb női jelöltet bejuttatni a parlamentbe. A MIÉP-ben és az FKgP-ben centralizált és perszonalifikált volt a döntéshozatal, és a jelöltállítás gyakran a patronázsra épült. Az FKgP-ben minden jelöltet központilag erősítettek meg, és a vezetéshez fűződő személyes kapcsolatoknak nagy volt a jelentősége. A pártelnök felesége negyedik volt az 1998-as országos listán, de rajta kívül csak négy másik női jelölt jelent meg a lista első felében. Az ábra felső részében található MSZP, SZDSZ, MDF és Fidesz mindegyike világos jelöltállítási szabályokkal rendelkezett, és a kiválasztásban fontos szerepet tulajdonítottak az érdemnek és a helyi pártpolitikai tapasztalatnak. Az SZDSZ és a Fidesz elég centralizáltak voltak ahhoz, hogy amennyiben ez a céljuk, több női jelöltet tudtak volna mozgósítani. A Fidesznél egyértelműen nem ez volt a helyzet. Az MDF és az MSZP megfelelően intézményesültek, de nagyobb befolyást engednek a jelöltállításban a helyi és területi párt-szervezeteknek. A helyi és regionális vezetők konzervatívabbak lehetnek, mint a központi párt, ami negatív módon hathat a női rekrutációra, ez azonban

<p style="text-align: center;">SZDSZ</p> <p style="text-align: center;">Fidesz</p> <p>magas centralizáció</p>	<p>magas intézményesültség</p> <p style="text-align: center;">MSZP</p> <p style="text-align: center;">MDF</p> <p style="text-align: center;">alacsony centralizáció</p>
<p style="text-align: center;">MIÉP</p> <p style="text-align: center;">FKGP</p>	<p style="text-align: center;">KDNP</p> <p>alacsony intézményesültség</p>

1. sz. ábra. A pártok a rekrutáció intézményesültsége és centralizációja szempontjából

kevésbé volt vészes az MSZP esetében, mert a párt formális ideológiai elkötelezettsége és a párton belüli női szerveződés hagyományai ezt megakadályozták.

Mindennek és a tényleges jelöltállítási adatoknak a tükrében a pártokat elhelyezhetjük egy nőbarát skálán a jelöltállítás szempontjából. Kétségtelenül a Fidesz foglalta el a legkevésbé nőbarát végét a skálának és az MSZP a leginkább nőbarát végét. Az alsó részben helyezkedik el a FKGP, majd a MIÉP és már a közép felé tartva az MDF. Az SZDSZ inkább a nőbarát oldalon található, de nem közelíti meg az MSZP-t. Bár a középtájon lehetnek vitatható mozzanatok a pártok elhelyezésében, a mi szempontunkból igazán jelentősége a két szélső pólusnak van, a Fidesznek és az MSZP-nek, és az elemzést csak erősítik az 1998-as választások utáni fejlemények, beleértve a 2002-es választást is.

Közhely, hogy a Fidesz nagyon sokat változott megalakulása óta. A fiatal liberális értelmiségi mozgalom középjebb párttá válása során a kávéházi értelmiségi és plebejus értelmiségi szárny távozásával a nők egy része is elment a pártból. A párt ideológiai átalakulása a nők számára új szerepet feltételezett: a nemzeti azonosság és a születésszám növelése (beleértve a határon túli népesedési arányokat is), a női szerepek konzervatív

értelmezése teljesen más volt, mint korábban. A párt 1998-as kampányvideójában egyetlen nő sem szólalt meg (Kapitány et al. 1999).

Mindezt természetesen a politikai hatalmi harc szempontjából kell elsősorban értékelni és elemezni. Középre és az SZDSZ mellé beszorítva a Fidesznek nem teremtett babér az első két demokratikus választáson, új helyet kellett keresniük maguknak, és a stagnáló választási eredmények egyfajta jelöltállítási bunkermentalitást alakítottak ki, a pártvezetés érdeke elsősorban az volt, hogy saját pozícióit biztosítsa a nyertesek között. A pártnak soha nem voltak erősek a helyi szervezetei sem. Így aztán az 1998-as választáson a kapuőr-mentalitás dominált: nem kockáztattak, a pártvezetés elfoglalta az abszolút biztos helyeket: A budapesti területi listán a 10 első helyen a pártfrakció tagjai voltak, mind férfiak. Az egyik interjúalanyunk szerint a párt férfi központú politikai vezetése nem csökkent az 1998-as áttörő győzelem után sem. A koalíciós feszültségek, az erős kézzel való kormányzás szükségességének érzése, a párton belüli kevés nő olyan helyzetet teremtett, amelyben „nem érzi az ember jól magát a párt padsoraiban”⁴. Nem volt jele annak, hogy a párt valamilyen módon készülne a női jelöltek támogatására, de hozzá kell tenni, hogy ennek nem volt igazán következménye a választók szempontjából. A közvélemény-kutató intézetek alig közlik a párpreferenciák nemek közti alakulását, mert általában csekélyek a különbségek. A potenciális választók körében viszont egyes pártoknál jelentős különbségeket tapasztalhatunk – a Fidesz azonban nem ezek közé tartozik. A kis eltérés önmagában is jelzésértékű, de a Fidesz általában csekély potenciális női választói többséget mondhatott magáénak. (Ez és a következő hasonló adatok a Szonda Ipsos 1999. decemberi felmérésén alapulnak.) Bátran mondhatjuk, hogy a pártot (és általában a pártokat) a választói megfontolások vagy nyomások ebből a szempontból még nem állították igazán választás elé.

Az 1. ábra alsó részében található MIÉP és FKGP egyaránt ellentmondásos képet mutatott. A MIÉP-nek 1994-ben már sikerült országos listát állítani, de csak a 48. és 50. helyre került női jelölt. 1998-ra a helyzet javult, a 6. helyet nő foglalta el, és hat más nő is volt a listán, bár mindegyik a 35. helyezést alatti. Maga a pártvezetés egyértelmű férfi dominanciát tükröz és a párt potenciális szavazói között 60–40 százalék volt a férfi–nő arány. Az FKGP jelöltállítási és nőpolitikáját részben a pártvezető részben a párt hagyományos értelemben felfogott konzervatív képe magyarázta leginkább. A párt potenciális szavazóinak közel hatvan százaléka férfi, de női szervezete, a Független Női Szövetség talán a legaktívabb párthoz kötődő női szervezet volt, 13–14 ezer közötti tagsággal, a pártelnök feleségének elnöksége alatt. Általában karitatív tevékenységgel foglalkozott, az elmaradottabb falusi területeken próbálkozott női foglalkoz-

tatási és családsegítő programokkal. 1998-ban a párt jelentősen növelte női jelöltjeinek számát, de ezek általában mind a listák alsó helyein szerepeltek. Végeredményben a 48 képviselőből 4 volt nő, ami arányaiban megfelel az (alacsony) parlamenti átlagnak. Meg kell jegyezni, hogy a párt szétesése során a harmadik ciklusban két női képviselő is aktív részese volt az eseményeknek. A párt döntően konzervatív felfogása nem az egyenlőség vagy a nők nagyobb szerepvállalása irányába mutatott. Ahogy a pártból való egyik interjúalanyunk fogalmazott „a kvóták rossz emlékeket ébresztenek a múltból. Csak az egyéni értékek változtathatják meg a jelenlegi gyakorlatot. Csak magasan képzett és tehetséges nők, akik talán jobbak is, mint a férfiak, alapozhatják meg a női politikusok tekintélyét”.

Az MDF politikai története szempontunkból különösen érdekes, mert két súlyos pártválság után (a MIÉP, illetve MDNP kiválása) a női jelöltek folyamatos háttérbe szorulásával az egyetlen a parlamenti pártok közül, amelyik női elnök vezetése alatt tudta magát mérsékelt jobboldali erőként konszolidálni. Az MDF nem fogalmazta meg a nők politikai támogatását a jelöltállításban, és konzervatív erőként nem foglalkoztatja a nőkérdés, bár a pártelnök írásunk elején idézett szavai jelzésértékűek ebből a szempontból.

Az SZDSZ ideológiailag kedvezőbb álláspontot képvisel, elismeri a nőkérdés jelentőségét. Az 1998-ban állított jelentősebb számú női jelölt nem egyszerűen a „nincs mit veszíteni” és az alacsony ráfordítás megfontolásait tükrözte, mint a KDNP-nél, mert a párt sokkal jobb eredményre számított, mint amit elért. Ennek ellenére a pártnak megvannak a korlátai a nők politikai szereplését illetően. Mint liberális párt hangsúlyozza az egyéni képességeket és nem támogatja a pozitív diszkriminációs politikákat. A pártvezetés felső szintjén ugyan felmerült a nagyobb arányú női képviselet kérdése, de ezt a fennmaradásért és főleg bennmaradásért tett erőfeszítések félresöpörték. Az egyik interjúalany konkrétan megfogalmazta, hogy „a listán hátrább kerültem, mint amit a pártkarrierem és az eddigi munkám alapján megérdemeltem volna”. Majd általánosságban hozzátette: „Az a kérdés, hogy van-e veszítenivaló. Amikor egy párt a parlamenten kívülről indul, érthető a több női jelölt. De ha egy kis párt már belül van, ez a kérdés másként merül fel.” Társadalmi nyomás hiányában és a pártelit önvédelme érdekében a párt nem akart kísérletezni a kérdéssel a 98-as változások után sem. Pedig női választók között nagy arányban vannak a jól képzett, kevésbé hagyományos női szerepeket valló nők, pontosan az a réteg, amely általában az egyenlőségpárti női szavazók magja. Ennek a magnak a kibővítéséért azonban a pártnak meg kellene erősödnie a parlamenti szintén és ki kellene állni a női kérdések mellett, ami egyáltalán nem történt meg az 1998 utáni időszakban.

Lényegében az MSZP volt az egyetlen nagy párt, amely formálisan és ideológiailag is elkötelezte magát a témában. A párt Nőtagozata rendszeresen és intézményesen működik. A harmadik ciklusban a parlament szocialista alelnökét választották meg a Nőtagozat elnökének. Az eltérések a többi párttól pozitív megmutatkoznak a párt parlamenti képviseletében, de az eredmények így is szerénynek mondhatók. Markáns különbség inkább abban volt, hogy az MSZP-ben a pártvezetők között is vannak nők, mondhatnánk profi politikusok, akik hasonló feltételeket és előnyöket élveznek, mint a férfi pártpolitikai elit. Mindennek fényében inkább meglepő volt, amikor elfogadták a pártvezetésben betöltött pozíciókra vonatkozó női és ifjúsági kvótát, és az elfogadáskor nem volt egyértelmű, hogy ennek milyen következményei lesznek a későbbiekben a nők képviseletére, a jelöltállításra stb. Mára a hatások már világosabban látszanak, de ezek elemzésére ez az írás nem vállalkozik. Az kétségtelen, hogy a párt jobban láthatóvá teszi a nőket, olykor a női ügyeket, bátrabban állított az egyéni körzetekben női jelölteket (az első választás kivételével, ami azonban külön esetként kezelendő, nemcsak alapozó választás jellege, hanem az akkor még posztkommunizmusával küzdő MSZP különleges helyzete miatt is).

A VÁLASZTÁSI RENDSZER ÉS A PÁRTOK KÖLCSÖNHATÁSA

A pártok előbbi rövid jellemzése rávilágít a nyilvánvalóan eltérő női rekrutációs stratégiákra az egyes pártok között. Ez tükröződött az alakuló parlamentek nőképviseleti összetételében: a középjobb győzelem alacsonyabb, középbal győzelem magasabb női képviseleti arányokat eredményezett, de hozzá kell tenni, hogy a vártnál kisebb irányban (7,3%, 11,1%, 8,3%, 9,2%, lásd *1. táblázat*).

Írásunk első részében megállapítottuk, hogy a választási rendszer egyes elemeinek a politikatudományban általánosan elfogadott magyarázó értelme (az arányos, illetve listás rendszer, valamint a körzetnagyság szempontjai) fokozatosan csökkent a 2002-t megelőző három választás során. Próbáljuk meg immár a pártok stratégiájának ismeretében árnyalni ezt a megállapítást. Az egyes pártok által megszerzett mandátumok típusa is segíthet a magyarázatban. Rendszerint a legnagyobb párt nyeri el az egyéni körzeti mandátumok nagyobb részét. A körzeti siker egyúttal kevesebb országos listás helyet jelent a számolási mód miatt (kevesebb töredékszavazat jelenik meg az egyéni körzetekből az országos lista kiszámításánál). Ennek hatását a női mandátumokra mutatja a *7. táblázat*.

1990-ben az összes párt közül az MSZP küldte a legtöbb női képviselőt a parlamentbe az országos listáról. Ezzel szemben

7. sz. táblázat. A mandátumok eloszlása a három választáson pártonként és nő/férfi bontásban. (női mandátum/összes mandátum)

Mandátum jellege	Párt	Női mandátumok száma		
		1990	1994	1998
Egyéni körzet				
	MSZP	0/1	15/149	5/54
	SZDSZ	0/35	1/17	1/2
	MDF	4/114	0/4	0/2
	FKGP	1/11	0/1	0/12
	KDNP	0/3	0/3	0/0
	FIDESZ	0/1	0/0	6/105
Területi lista				
	MSZP	0/14	7/53	6/50
	SZDSZ	3/34	4/28	2/5
	MDF	4/40	1/18	–
	FKGP	0/16	1/14	1/22
	KDNP	0/8	1/5	–
	FIDESZ	1/8	1/7	4/48
Országos lista				
	MSZP	5/18	0/7	3/30
	SZDSZ	4/23	5/28	1/17
	MDF	1/10	5/15	–
	FKGP	2/17	1/11	3/14
	KDNP	1/10	0/14	–
	FIDESZ	1/12	0/13	0/10
	MIÉP	0/0	0/3	1/11

1994-ben egyetlen országos listás női képviselője volt, míg egyetlen kivétellel az összes egyéni körzeti képviselő az MSZP-ből került ki. Az MDF esetében az ellentétes irányú választási teljesítmény (kudarccal) segít magyarázni az országos listás női mandátumok számát. 1990 és 1994 között a pártok mandátumtípusának változása és a mandátumokhoz rendelt képviselők nemének változása között pozitív összefüggés figyelhető meg (taub-coeff. = ,482, sign. < ,01). Vagyis, a szocialista győzelem 1994-ben nemcsak a nők nagyobb számát magyarázza, hanem azt is, hogy miért szereztek a nők sokkal nagyobb arányban mandátumot az egyéni körzetekben.

1998-ban nem volt ilyen egyértelmű a hatalomváltás hatása a mandátum jellegére. Az MSZP egyértelműen veszített az egyéni körzetekben és növelte országos listás mandátumainak számát, a Fidesznek lényegesen több lett az egyéni körzeti és terü-

leti listás mandátuma, de az országos listás mandátumok száma alig változott, kevéssel csökkent. Ez arra enged következtetni, hogy a párt által a listáról bejutott női képviselők száma pártspecifikus lehet. Amikor egy inkább nőbarát párt győz a választásokon, a valamivel előnyösebb női rekrutáció alapján a „női eredmények” is mások lesznek. A 8. táblázat két változó, a párt típusa (baloldali, liberális vs. jobboldali párt) és a mandátumtípus (egyéni körzet vs. lista) összefüggését mutatja a mandátumok női, illetve férfi jellegével (a férfi mandátumot 0-val, a női mandátumot 1-gyel kódoltuk). Az elemzés alapegysége maga a mandátum, és az első három választás mindegyik mandátumát összesítve tartalmazza. A következtetésekkel óvatosan kell bánni, hiszen kevés nő szerepel a mintában, de mégis figyelemre méltó, hogy mind a párt ideológiai jellemzőjével, mind a mandátumtípussal a várt irányban mutatkozik meg az összefüggés. A modell az esetek 91 százalékában helyesen mutatja a mandátumviselő nemét. Mindkét változó koefficiense erős és a ,05 fölötti szinten statisztikailag szignifikáns. Erős és szignifikáns összefüggést találtunk a pártjelleg és a képviselő neme között (tau-b = ,105, p ,000) között. Az első három választás során az MSZP és az SZDSZ, a választási siker során több nőt vittek be a parlamentbe. Ennek az ellenkezője történt a konzervatív pártoknál, különösen a Fidesznel. A Fidesz esetében negatív korreláció áll fenn a párt parlamenti mandátumainak száma és a mandátumot viselő neme között 1998-ban (tau-b = -,044, p = ,046).

8 sz. táblázat. Az indulás módja és a pártcsalád hatása a női jelöltállítás szempontjából 1990–1998.

Változó	Becsült koefficiens	Std. Error	Koeff/std. error
---------	---------------------	------------	------------------

Pártideológia (baloldali, liberális vs. jobb. és jobbközép)	,5405	,2130	2,5
---	-------	-------	-----

Mandátum típusa (egyéni körzet vs. listák)	,6509	,2229	2,9
---	-------	-------	-----

N = 1141

Chi-Square = 15,205 Sig. = ,0005

Helyes predikció: 91,06%

A táblázat megerősíti a párt és a választási rendszer hatásának szerepét. Kínálkozik a következtetés, hogy 1998-ban a Fidesz sikere, illetve az MSZP és az SZDSZ kudarcra magyarázza a női képviselők számának csökkenését és egyben a választási rendszer egyes elemeinek irrelevanciáját. Az kétségtelen, hogy a Fidesz és a jobboldali szövetségeseinek győzelme 1998-ban nem kedvezett a nők képviselőletének. De a történet ennél bonyolultabb. Az MSZP 30 és az SZDSZ 17 országos listás mandátumaiból csak 4 jutott a nőknek. Ez magyarázza a választási rendszer változó „kudarcát” az 1998-as választáson. Azok a pártok, amelyek megnövelték a női képviselői arányokat az országos listák révén 1990-ben, 1998-ban nem így viselkedtek, a listás helyek csúcsát a nőbarát pártoknál is a férfiak foglalták el, a női jelöltek a rekrutáció során lejjebb sorolódtak. Lehet tehát, hogy a két párt a jelentékeny választási győzelmek esetén a női képviselőknél is juttat, de 1998-ban a listák és különösen az országos lista a döntően férfi pártvezetések dominanciáját szolgálták. Ennek a megállapításnak a 2002-es választás és a további elemzés szempontjából nagy jelentősége van.

Elemzésünk bizonyítja, hogy Magyarországon a nők parlamenti képviselőletének alacsony szintje kulturális, választási és pártjellemzők kölcsönhatásának a következménye. A választási rendszer rejtett többségi jellege a pártok kapuőreit nem inspirálja a listák kiegyenlítésére. Az első három választáson a területi listákról az egyes pártok gyakran csak egy főt delegálhattak a parlamentbe, ráadásul nagy volt a pártok „mandátumugrálása”, ami bizonytalanságot okozott és a férfijelöltek dominanciáját jelentette. A férfiak jobban megtestesítették a pártokat, jobban beágyazódtak, amit a női pártvezetők alacsony aránya is mutat.

Szélesebb körben támogatott, egyenlőségre törekvő nőmozgalmak és a párton belüli női nyomáscsoportok és platformok nélkül a kapuőröket nem készíti semmi a rekrutáció megváltoztatására. Igaz, még nyomáscsoportok és elszántság esetében is kérdéses, hogy a pártvezetők direkt módon befolyásolhatók-e, hiszen a választási rendszer a maga többféle indulásmintáival és maradék szavazataival sok bizonytalanságot hordoz magában a biztos helyeket illetően. Erre valószínűleg akkor kerülhet sor, ha ténylegesen beállt a pártrendszer, megtörtént a nagy átrendeződés. Valószínűleg ennek voltunk tanúi 2002-ben. Ezután valószínűleg jobban kalkulálhatóvá válnak a folyamatok, látszik, hogy vannak biztos körzetek és területek (megyék) még kiélezett politikai küzdelem esetén is.

Eddig azonban semmi nem történt, ami a pártokat a női rekrutáció választási szükségszerűségéről meggyőzte volna. Az MSZP formális ideológiai elkötelezettsége a gyakorlatban e tekintetben nem sokat jelent. A Fidesz ideológiai és strukturális-szervezeti okokból is „ellenáll”. Az SZDSZ, amelyet arányaiban

a legtöbb nő támogat, fokozatosan teret veszít minden eddigi választáson.

Mindezek alapján lehet, hogy ironikusan inkább úgy kell feltenni a kérdést: hogyhogy vannak egyáltalán Magyarországon nők a parlamenti politikában? Amíg pártok nem találkoznak a nők mint választói csoport sajátos igényeivel és elvárásaival és az egyes pártokon belüli hasonló nyomásokkal, nem várható nagy változás. A pártokon belül egy-két női szereplő is sokat tehet, javíthatja a női politikusokról kialakított képet stb. De nagyobb csoport nélkül a siker kétséges. Ahogy egyik, az 1998 és 2002 közötti időszakban kormánypárti interjúalanyunk fogalmazott: „nem látom sehol azt a 100–150 nőt, aki képes lenne az egésztest megmozdítani, pedig e nélkül nem megy”. Természetesen lesz még egy nyomás a magyarországi pártokon, amely elől nehéz lesz kitérni: az európai normák, úgyis mint EU-normák. Nem jó, ha túl sokszor kell magyarázkodni valami miatt. Az első három választás tendenciáinak elemzése alapján valójában nem okozott meglepetést a negyedik, 2002-es választás sem. Egy következő elemzésnek bemutatására kell majd vállalkoznia, hogy mi okozta a kudarcot mindkét oldalon: a nők ismételt alacsony jelenlétét a parlamentben.

JEGYZETEK

- ¹ Itt szeretnék köszönetet mondani azoknak a női politikusoknak, akik vállaltak az interjúra. Betűrendben: Dávid Ibolya (MDF), Filló Katalin (MDF), Herczog Edit (MSZP), Hortobágyi Krisztina (Fidesz), Kiszely Katalin (FKGP), Korényi Attiláné (FKGP), Kórodi Mária (SZDSZ), Mátrai Márta (Fidesz), Mizsei Zsuzsanna (KDNP), Papolczy Gizella (MIÉP), Szili Katalin (MSZP). Az interjú három fő témát érintett: jelöltállítás és a nők, a nők szerepe a párthierarchiában és a programalkotásban, nők és a gyakorlati parlamenti politika. Külön szeretnék köszönetet mondani Sebestyén Istvánnak, hogy a KSH adatai közül a női jelöltekre vonatkozó adatokat rendelkezésünkre bocsátotta.
- ² Az esélyes jelölt kifejezést itt a bevett gyakorlattal és fogalomhasználattal összhangban azokra a jelöltekre alkalmazzuk, akik vagy egyéni körzetben indultak (hiszen itt elvileg mindenkinek esélye van a győzelemre), vagy a listán olyan jó pozícióval rendelkeztek, hogy matematikailag esélyük volt a mandátum megszerzésére. Ez a fogalom tehát tág és bőkezű, amennyiben például, ha egy területi listáról 4 fő kerülhet be a parlamentbe, minden párt első négy listavezetőjét az esélyes jelöltek közé sorolja, bár természetesen ritkán fordulhat elő, hogy egyetlen párt vigye el egy egész választókerület összes mandátumát. A fogalom alkalmazásának problémájára a későbbiekben még visszatérünk.
- ³ Például, ha egy négymandátumos területi listáról a párt 3 mandátumot szerez, valószínűleg nagyobb lesz ezek között a női képviselők száma, mintha csak 2 vagy 1 mandátumot szerezne.
- ⁴ Ez az interjúalanyunk később elhagyta a frakciót.

IRODALOM

- Adamik, Mária (1993) *Feminism in Hungary* in: Nanette Funk and Magda Mueller eds. *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York Routledge, 207–212
- Broughton, Sharon–Sonia Palmieri (1999) 'Gendered Contributions to Parliamentary Debates: The Case of Euthanasia' *Australian Journal of Political Science* (34):1 29–46 pp.
- Brzinski, Joanne (1999) *Women's Representation in Germany: A Comparison of East and West, 1998*. conference paper Bergen, Norway
- Caul, Miki (1999) 'Women's Representation in Parliament: The Role of Political Parties' *Party Politics* (5) no. 79–98
- Fodor, Éva (1994) 'The Political Woman?' *Women in Politics in Hungary* in: Marilyn Rueschemeyer ed. *Women in the Politics of Postcommunist Eastern Europe* New York: M. E. Sharpe
- Ilonszki, Gabriella (1999) 'Legislative recruitment: Personnel and Institutional Development in Hungary 1990–94' in: G. Tóka–Zs. Enyedi eds. *Elections to the Hungarian National Assembly, 1994*. Berlin: Sigma
- Judge, David (1999) *Representation. Theory and Practice in Britain*. Routledge
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (1999) *Az 1998-as kampányműsorok szimbolikus értékezetei*. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 148–161*
- Központi Statisztikai Hivatal (1999) *Pártok, képviselőjelöltek az 1998. évi választásokon* KSH: Budapest
- Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) (1991): *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest
- Lévai, Katalin–Kiss, Róbert (1999) *Nők a közéletben*. in: Pongrácz, Tiborné–Tóth István György szerk. *Szerepváltozások. Jelentés a férfiak és a nők helyzetéről 1999* TÁRKI: Budapest 40–52.
- Lyn, Kathlene (1994) 'Power and Influence in State Legislative Policymaking: The Interaction of Gender and Position in Committee Hearing Debates' *American Political Science Review* 88: 560–76
- Matland, Richard E. (1995) *How the election system structure has helped women close the representation gap* in: Lauri Karvonen and Pere Selle eds. *Women in Nordic Politics: Closing the Gap* Dartmouth Publishing pp 281–309
- Modus, *Közvélemény-kutatási adatok* (1998) *December 1000 fős reprezentatív minta*
- Moore, Gwen–Deborah White (2000) *Interpersonal Contacts* in: Vianello, Mino–Gwen Moore eds. *Gendering Elites. Economic and Political Leadership in 27 Industrialized Societies*. Macmillan
- Montgomery, Kathleen–Ilonszki, Gabriella (1999) 'Explaining the Puzzle of Women's Representation in the Post-Communist Hungarian National Assembly' manuscript, conference paper Bergen, Norway
- Norris, Pippa (1996) 'Women Politicians: Transforming Westminster?' *Parliamentary Affairs* (49)1:89–102 pp.
- Phillips, Anne (1995) *The Politics of Presence*. Clarendon Press
- Reingold, Beth (1996) 'Conflict and Cooperation: Legislative Strategies and Concepts of Power Among female and Male Legislators' *The Journal of Politics* 58: 464–85
- Sebestény, István (1999) *Az 1998-as magyar parlamenti választások képviselőjelöltjeinek társadalmi jellemzői* in: Kurtán et als. Eds. *Magyarország politikai évkönyve*
- Schmitter, Philippe C. 'Contemporary Democratization. The prospects for Women' in: Jane S.

Jaquette-Sharon L. Wolchik eds. *Women and Democracy. Latin America and Central and Eastern Europe*. The Johns Hopkins University Press, 1998. 222-237

Thomas, Sue (1994) *How Women Legislate*. Oxford University Press

Tóka, Gábor (1995) *Seats and Votes: Consequences of the Hungarian Election Law*. In: Tóka, Gábor (ed.) *The 1990 Election to the Hungarian National Assembly: Analyses, Documents and data*. Berlin: Edition Sigma, 41-66